

УДК 801.73

Кир'янчук Б.

ПИТАННЯ ГЕРМЕНЕВТИКИ В ТЕОРЕТИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ КОНЦЕПЦІЯХ М. БАХТІНА

У статті доводиться існування герменевтичного підходу до вивчення літературно-мистецьких явищ у працях М. Бахтіна на теоретичному та методологічному рівнях. Йдеться про з'ясування таких найголовніших аспектів герменевтичної систематики, як діалогізм, герменевтика індивіда, герменевтична природа мови, антидогматизм, тлумачне начало тощо. Зазначені питання висвітлюються у взаємозв'язку із найголовнішими герменевтичними та теоретико-літературними концепціями.

In this article the existence of hermeneutical approach to the study of the literary – artistic phenomena in the works of Bakhtin on the theoretical and methodological level is being proved. It implies the elucidation of such main aspects of hermeneutical system as dialogism, hermeneutics of an individual, hermeneutical nature of language, antidogmatism, explication, etc. The mentioned problems are being elucidated in correlation with the main hermeneutical and theoretical – literary conceptions.

Наукове осмислення герменевтичної проблематики займає вагомe місце в сучасних теоретико-літературних концепціях, що засвідчують роботи таких учених, як З.Лановик [14], М.Лановик [15], Л.Врубель [6], Ю.Борєв [5], Д.Наливайко [18], М.Зубрицька [9], Ю.Ковалів [13], Р.Мних [17] та ін. У цьому ж ключі сприймається актуалізація уваги до герменевтичних питань, пов'язана з виданням в Україні робіт М.Гайдеггера [8] та Г.-Г. Гадамера [7] й донесення їх до наукової громадськості, що дає змогу повному збагнути їхні положення з урахуванням національного інтелектуально-культурного досвіду.

Діалогічну співдію герменевтики та теорії літератури засвідчують наукові концепції М.Бахтіна, на сьогодні абсолютно справед-

ливо потрактовані провідними вченими-бахтінознавцями як герменевтичні [4, 32 – 42]. Принагідно зауважимо, що не позбавлені сенсу також погляди З.Мітосек [16, 279 – 306], М.Зубрицької [10, 404 – 405] та Е.Чаплевича [20, 176 – 197], які, по суті, трактують діалогічне мислення М.Бахтіна як особливий, унікальний і одиничний аспект світової теоретико-літературної думки. Хоча найбільш виправданим, на наше переконання, є все ж таки підхід В.Халізева, який вважає діалогізм ученого герменевтичним у своїй основі та вміщує розгляд зазначеного питання в розділі про герменевтику в синтетичній праці “Теорія літератури” [19, 110 – 111]. Найголовнішим, на наш погляд, є те, що діалогізм органічно вписується в площину герменевтики якраз у тому разі, коли остання трактується не просто як тлумачення, що є звуженим розумінням і що зазвичай дуже часто культивують наші довідкові теоретико-літературні джерела, а саме як специфічний тип проблеми, котра має системний характер. Втім, навіть у розумінні лише гуманітарного пізнання діалог потрактований Бахтіним у герменевтичному ключі [2, 409], на що справедливо вказує Н.Бонецька [4, 37]. Метою нашої статті є встановлення специфіки тих герменевтичних аспектів цілісної герменевтичної систематики М.Бахтіна, які з певних причин не коментувалися в працях названих учених, – найперше це стосується мовно-герменевтичного феномену та внутрішньо-текстового діалогізму, з ним пов’язаного. При цьому спостереження базуються найперше на таких роботах мислителя, як “Слово в романі”, “До методології гуманітарних наук” та записках із 1970 – 1971 років.

М.Бахтін цілком у герменевтичному плані трактує інтерпретацію, пов’язуючи її розуміння з природою тлумачення символічного первня в літературі. Символ у цьому контексті займає вихідну позицію, що виправдано з точки зору герменевтичного підходу, оскільки йдеться про центральність того, що представлене власне текстом. Інтерпретаційний розгляд має особливу закоріненість у творі. Більше того, вчений встановлює, по суті, ефект діалогічної взаємодії твору та інтерпретації, їхню взаємообумовленість та взаємоперехід, що не виключає осібного існування, а є одним із способів його вияву: “Будь-яка інтерпретація символу сама залишається символом, але дещо раціоналізованим, тобто дещо наближеним до поняття” [2, 361]. Зі сказаного можна зробити висновок

про те, що справді герменевтична інтерпретація, а звідси – й дієво-герменевтичний розгляд твору загалом, в усіх його найголовніших аспектах, завжди має первісне закорінення в тексті. Саме в його середовищі відбувається найперша інтерпретація, що досягається шляхом внутрішнього продумування, встановлення закладеного в ньому смислу або ж множинності смислів. Це відбувається завдяки синхронізації з проекцією назовні, оскільки кожен внутрішній діалог здійснюється в процесі сприйняття того чи іншого мистецького явища реципієнтом.

Учений абсолютно виправдано кваліфікує співвідношення герменевтичного та семіотичного підходів до розгляду художнього тексту, що визначається їхньою специфікою. Він, щоправда, не використовує саме названої термінології, але змістове наповнення найголовніших положень аргументує наявність власне такого підходу. Йдеться про трактування понять значення і смислу. Перше з них пов’язується зі семіотикою, друге – з герменевтикою (принагідно зауважимо, що якраз із онтологічним її варіантом). Семіотика має на меті, насамперед, встановити “...механічний контакт... між абстрактними елементами (*знаками* всередині тексту) й необхідний тільки на першому етапі розуміння (розуміння значення, а не смислу)” [2, 364]. Натомість з’ясування смислу, герменевтичного в своїй основі, базується на глибинному проникненні в сутність явища. Це досягається через усвідомлення герменевтики індивіда як своєрідної методологічної цінності: “За цим контактом (механічним, знаковим, семіотичним. – Б.К.) контакт особистостей, а не речей...” [2, 364]. Отже, простежується взаємодоповнювальний характер обох дисциплін, плідність їхнього паралельного застосування, хоча й з певною перевагою герменевтики, її більшою смисловою площинністю (остання констатація не є звужено догматичною, від чого, по суті, справедливо застерігав свого часу Г.-Г. Гадамер, стверджуючи про налаштованість кожного справжнього герменевта на діалог).

М.Бахтін виявляє феноменально організовану систематику науково-філософського мислення, що забезпечує унікальне трактування найголовніших межових моментів у розумінні, з одного боку, природи онтологічної герменевтики, з іншого – семіотики та структуралізму. “Якщо ми перетворимо діалог в один суцільний

текст, тобто зітремо розподіл голосів (зміни суб'єктів, які говорять), що в певних межах можливо (монологічна діалектика Гегеля), то глибинний (безкінечний) смисл зникне..." [2, 364].

Проблема розуміння тлумачиться вченим у герменевтичному контексті. При цьому застосовується оригінальна морфологія розгляду, яка включає декілька аспектів. Характерно, що простежується своєрідна градація від семіотичного плану до власне герменевтичного рівня, де перший, по суті, включається в останній, підпорядкований (у справді позитивному сенсі, що не виключає діалогізму) йому: "1. Психофізіологічне сприйняття фізичного знака (слова, кольору, просторової форми). 2. *Упізнання* його... Розуміння його... (загального) *значення* в мові. 3. Розуміння його *значення* в даному контексті (найближчому та більш далекому). 4. Активно-діалогічне розуміння... Включення в діалогічний контекст" [2, 361]. Простежується справді глибинне розуміння зазначених процесів, що виявляється в констатуванні їхнього синхронного розгортання (думається, що в цьому зв'язку є всі підстави говорити про тлумачення явищ діалогізму на мікроаналітичному рівні, що включає найбільш витончені моменти нюансування).

М.Бахтін бездоганно володів теорією принципу герменевтичного кола – одного з найголовніших у герменевтиці, при якому окреме постійно зіставляється із загальним і навпаки, – та повсюдно застосовував її у наукових працях. Зокрема – й при обґрунтуванні герменевтичної специфіки гуманітарних наук, яка базується на мовному первні. "Гуманітарні науки – науки про дух – філологічні науки (як частина і в той же час загальне для всіх них – слово)" [2, 363]. Спостерігається унікальність мовної партії вченого з приводу артикуляції проблеми, яка була в епіцентрі уваги багатьох мислителів (В.Гумбольдта, М.Гайдеггера, Г.-Г. Гадамера та ін.): універсальний характер герменевтики забезпечується з допомогою відповідного структурування мови, через діалогічну взаємодію одного слова з іншими, через здобуття щораз більшого контексту функціонування тощо (звідси – твердження про неможливість існування будь-якого першого, лише одного слова, бо як таке воно вимагає наявності інших слів, у середовищі яких матиме змогу екзистувати).

Герменевтичну природу має загальнометодологічне тлумачен-

ня власне гуманітарної специфіки науки про літературу. При цьому йдеться знову ж таки про ефект внутрішньо-герменевтичного наповнення, котрий, безсумнівно, постає наслідком глибинної обізнаності з кращими світовими зразками, з по-герменевтичному таємничими механізмами їхнього художнього творення: “Справжнє розуміння в літературі та літературознавстві завжди історичне й персоніфіковане” [2, 365]. Персоніфікованість у зазначеному ключі мислиться як домінанта аспекту герменевтики індивіда в загальній герменевтичній системі та її проекція в площину методології. Однак найголовнішим чинником, на наш погляд, є вказівка на те, що внутрішня герменевтика забезпечує власне функціонування завдяки тлумачно-інтерпретаційному збагненню людської специфіки, при якому продумування та художнє вирішення проблеми особистості в герменевтичному ключі здобуває особливу зацентрованість.

Характерною особливістю герменевтичної організації, яка проектується в загальну літературознавчу площину, або й ширше – в систему сприйняття літератури як мистецтва слова на будь-якому рівні – від найпростішого до найбільш витонченого, – є невіддільність від потреби продумування. Причому навіть тоді, коли, в окремих випадках, це не помічається, перебуваючи в прихованому, чи, як сказав би М.Гайдеггер, тимчасово потаємному стані. М.Бахтін блискуче розумів цю специфіку, однак найбільшою мірою виводив її якраз із романного жанру, із особливої проблематики романного типу, з її відкритості до реципієнта, а, отже, – в напрямку до утвердження його методологічної цінності саме як гуманістичного чинника. “На противагу категорії літературності (в її вузько монологічному, догматичному, формалістичному сенсі. – Б.К.) роман... висуває критику літературного слова як такого, причому насамперед – романного слова. Ця *самокритика слова* – суттєва особливість романного жанру” [3, 223].

Момент внутрішнього продумування художньої системи з допомогою мовного діалогізму (він завжди є таким, але в окремих випадках постає особливо зацентрованим) трактується М.Бахтіним як герменевтичний, оскільки абсолютно виправдано спроектований у площину розуміння: “Різноріччя-в-собі стає в романі й завдяки романові різноріччям-для-себе: мови діалогічно співвідносяться та починають існувати одна для одної (подібно до реплік

діалогу). Саме завдяки романові мови взаємонасвітлюються, літературна мова стає діалогом мов, які знають одна одну й розуміють одна одну” [3, 211].

Діалогічна взаємодія мов призводить до утворення нового синтетичного начала, яке удосконалює площину зображення, максимально спрямовує його до загального смислового тла, хоча й без застосування процесів спрощеного сумування: “Мови різноріччя, як наведені одне на одне дзеркала, кожне з яких по-своєму відображає кусочок, куточок світу, примушують відгадувати та вловлювати за їхніми взаємовідображеними аспектами світ більш широкий, багатоплановий (...), ніж це було доступно одній мові, одному дзеркалу” [3, 226].

М.Бахтін оригінальним чином стверджує ту особливість, яка органічно впливає з внутрішньо-діалогічного наповнення літератури, – постійну сучасність мистецтва слова. При цьому конкретизує свої міркування на жанровій специфіці історичного роману, котрий, на перший погляд, відзначається найбільшою віддаленістю від теперішності: “Для історичного роману характерна позитивна модернізація, стирання граней часів, упізнання в минулому вічного теперішнього” [3, 177]. Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок про те, що геніальний мислитель, можливо й не ставлячи собі цього аж надто спеціально за мету, здійснив спробу пояснити один з найголовніших і водночас найбільш загадкових феноменів літератури – її всюдисущу теперішність. І вирішив його якраз у ключі тієї теоретико-літературної проблематики, яку безпосередньо розглядав, хоча найперше завдяки діалогізмові. (У цьому зв’язку доконче необхідно згадати роботи Г.-Г. Гадамера, який упродовж всієї діяльності працював над вирішенням зазначеного питання, надаючи йому виняткової ваги).

Герменевтична природа художньої літератури, спричинена внутрішнім діалогізмом, визначає специфіку побутування того чи іншого твору в різні епохи, тобто, його історико-функціональне значення. При цьому йдеться про тлумачення, яке має виразно системну організацію. Вона діє відповідно до власних сутнісних законів реалізації: якийсь один із аспектів, котрий водночас може вважатися своєрідною підсистемою в її складі, активізує свій вияв, інший, навпаки, сповільнює. Такий підхід абсолютно виправданий,

тому що органічно випливає з конфігурації тих явищ, що коментуються. “У зміненому діалозі мов епохи мова образу починає звучати по-іншому, оскільки він по-іншому висвітлюється, оскільки він по-іншому сприймається на іншому діалогізуючому його фоні” [3, 231]. Це призводить до зміни в розумінні художньо-змістового наповнення окремих творів, яке вчений у місткому узагальненому плані означає як переакцентуацію.

М.Бахтін виявляє вражаючої глибини проникливість, герменевтичну в своїй основі, коли первинність функціонування твору вбачає саме в його внутрішньому естві: “Можна сказати, що цей процес відбувається в *самому образі*, а не тільки в змінених умовах сприйняття. Ці умови тільки актуалізували в образі вже наявні в ньому потенції...” [3, 231]. Слід зазначити, що з допомогою діалогізму, а точніше – особливостей його розгортання на діяхронному рівні (мається на увазі врахування співдії синхронії та діяхронії як конститутивних моментів, оскільки перша характеризує специфіку діалогу як такого, а друга – наявну відмінність у певні періоди, часто досить віддалені), учений виходить на тлумачення проблеми того смислу, який безпосередньо доступний для розгляду, й того, що перебуває в потаємності. Вказана риса має герменевтичну сутність, її аргументованість досягається системним характером коментування: “У будь-якому разі, певне нерозуміння тут поєднується з новим і поглибленим розумінням” [3, 231]. Принагідно маємо зауважити, що аналогічне гайдегерівське положення, базоване на онтологічній основі, типологічно суголосне за змістом і дещо відмінне за структурою (два великі мислителі доходили до одного формулювання різними шляхами).

Надзвичайно продуктивним у герменевтичних концепціях М.Бахтіна є звернення належної уваги на проблему герменевтики індивіда. Вона, як відомо, закономірно постає однією з центральних в усій філософсько-естетичній, а отже, й теоретико-літературній системі, інтенсифікуючи своїм впливом всі її складники. У нашому випадку найголовнішою є її співдія з мовним аспектом та ширше (згідно з поглядами автора) – сферою діалогізму. “Саме індивідуальність того, хто говорить, і визнається тим стилетворчим фактором, котрий перетворює мовне, лінгвістичне явище в стилістичну єдність” [3, 77]. Хоча йдеться, насамперед, про мову поезії,

більшою мірою монологічну, як це маємо в мові (або ж системі мов) роману, для нас надзвичайно важливим є фактичне визнання своєрідного діалогу між людиною та мовою, що є ключем до герменевтичного розуміння багатьох положень ученого, котрі потребують скрупульозного коментування: “Єдність стилю... передбачає... з одного боку – єдність мови в розумінні системи загальних нормативних форм і з другого боку – єдність індивідуальності, яка реалізує себе в цій мові” [3, 77].

Суголосні міркування в герменевтичному ключі виголошував М.Гайдеггер, твердячи, по суті, про наявність діалогу людини й мови. Він, як відомо, обстоював думку про мову як основу всього сущого, як домівку буття. У процесі промовляння першість належить мові: “Мова говорить” [8, 39]. Однак, не зважаючи на таку всезагальну доміанту в системі діалогу, роль людини є все ж таки надзвичайно вагомою: мовна реалізація без неї не може відбутися. Наявність діалогічної взаємодії мови та індивіда постає більш ніж очевидно: “Людина говорить, бо мові відповідає” [8, 39]. Такий діалог органічно переплітається з герменевтичним взаємопроникненням. Він пов’язується із рецептивною дією стосовно мови: “Відповідання – це слухання” [8, 39] (звідси – можливість твердження про те, що кожен справжній митець є насамперед реципієнтом і як такий програмує подальше сприйняття власного твору, що відповідним чином закладено на всіх рівнях художньої системи). Констатується певний ретардаційний ефект у проникнення мовних явищ, доконечно необхідний для герменевтичної специфіки: “Кожне справжнє слухання затримується у вслуховуванні...” [8, 39].

М.Бахтін, виходячи з ідей діалогізму, розвивав герменевтичні концепції Ф.Шляйєрмахера, зокрема – основоположну тезу німецького герменевта про те, що інтерпретатор повинен виявляти глибше проникнення в художній твір, ніж це здійснював сам його автор: “Розуміти текст так, як його розумів сам автор цього тексту. Але розуміння може бути й повинно бути кращим” [1, 346]. При цьому простежується продовження феноменологічних традицій, найперше – Р.Інгардена. Розуміння заповнює ті лакуни, недомовленості, які закладені в тексті. Якщо в польського феноменолога це відбувається завдяки конкретизації твору [12, 72 – 91], то в М.Бахтіна – з допомогою акцентування на сфері міжособистісної взаємодії,

котру можна трактувати як один із аспектів герменевтики індивіда: “Творче розуміння продовжує творчість, помножує художнє багатство людства. Співтворчість тих, які розуміють” [1, 346].

Момент герменевтики індивіда, який більшою чи меншою мірою визначає все гуманітарне знання, не може існувати окремо від поцінування певних літературно-мистецьких явищ: “Розуміння та оцінка. Безоцінне розуміння неможливе” [1, 346]. У цьому положенні погляд М.Бахтіна протистоїть феноменологічним концепціям.

Антидогматизм є одним з найголовніших аспектів герменевтичної систематики. Проте, не зважаючи на його виняткову вагомість, він не може бути доведений до абсолютної скрайності (про що твердили феноменологи, зокрема – Е.Гусерль). Інтерпретатор підходить до розуміння твору із продуктивним застосуванням власного читацького досвіду, із виправданим нашаруванням тих смислових аспектів, які в ньому наявні. У процесі сприйняття та тлумачення відбувається справжній герменевтичний діалог, з приводу чого М.Бахтін зазначає: “Той, хто розуміє, підходить до твору зі своїм, уже сформованим світоглядом, зі своєї точки зору, зі своїх позицій. Ці позиції відповідною мірою визначають його оцінку, але самі вони при цьому не залишаються незмінними: вони зазнають впливу твору, який завжди вносить щось нове” [1, 346]. (Слід зазначити, що аналогічного погляду дотримується, по суті, Г.-Г. Гадамер [7, 10]; це засвідчує органічне вписування поглядів М.Бахтіна в контекст саме онтологічної герменевтики). Учасник герменевтичного діалогу повинен брати до уваги те, що наслідки його розгортання можуть бути непередбачуваними (зазвичай це й трапляється в процесі належного тлумачення): “Той, хто розуміє, не повинен виключати можливості зміни або навіть відмови від своїх вже готових точок зору й позицій. В акті розуміння відбувається боротьба, в результаті якої відбувається взаємна зміна та збагачення” [1, 346 -347]. Догматичний підхід, який є діаметрально протилежним за своїм сутнісним наповненням до онтологічної герменевтики, якраз із позицій останньої трактується мислителем: “Тільки за догматичної інертності позиції нічого нового в творі не розкривається (догматик залишається при тому, що в нього вже було, він не може збагатитися)” [1, 346].

М.Бахтін, виступаючи з позицій антидогматизму як герменев-

тичного чинника, обстоював водночас момент відносної та вкрай необхідної твердості позиції того, хто пізнає, її ґрунтовності, котра, з одного боку, гарантує певну віддаленість від того, що пізнається, з другого – слугує запорукою належного дотримання співвідношення динамічних та статичних елементів: “Не можна розуміти розуміння як вчування та розташування себе на чуже місце (втрата свого місця). Це вимагається лише для периферійних моментів розуміння” [1, 346]. Як бачимо зі сказаного, вчений знаходить оригінальну мовну партію в історико-функціональному діалозі з положенням Ф.Шляйєрмахера про необхідність цілком адекватного вживання інтерпретатора в ту історичну епоху, в яку творив автор або ж яка зображена в творі.

М.Бахтін, виходячи з результатів продумування окремих аспектів творчості М.Гоголя (герменевтичних у своїй основі, що зумовлено особливостями поетики романтизму), формулює герменевтичну концепцію функціонування мови, яка суголосна аналогічним положенням М.Гайдеггера та Г.-Г. Гадамера, котрі, як відомо, з’явилися внаслідок спостереження та належного коментування обома мислителями того відкриття внутрішньо-герменевтичного характеру, що його здійснив С. Георге у вірші “Слово”. М.Бахтін влучно підмітив, що саме такий мовно-герменевтичний феномен постає центральним у системі художнього творення: “Не від речі до слова, а від слова до речі, слово породжує річ” [1, 358]. Отже, наведене трактування є оригінальним смисловим аспектом, який наświetлює діалогічну співдію онтологічної герменевтики та феноменології, представленої Р.Інгарденом, зокрема – твердженнями вченого про інтенційний характер художньої літератури, про те, що слово, яке не має первісної референції, забезпечує існування художньої реальності, досягаючи цього шляхом побільшеної концентрації уваги реципієнта.

Мова в герменевтичному ключі тісно переплітається з природою людської індивідуальності. Діалогізм пов’язаний із зростанням особистості: мова інтенсифікує розвиток людини. Причому йдеться про розвиток якраз у позитивному сенсі, в плані розгортання закладених духовно-інтелектуальних потенцій, а не штучно твореної прогресивності. Це становить справжню сутність людської екзистенції: “Пошуки власного слова насправді є пошуки

саме не власного, а слова, котре більше за мене самого...” [1, 354]. Таким чином, маємо діалогічну взаємодію аспекту герменевтики мови з аспектом герменевтики індивіда, що забезпечує функціонування герменевтичної систематики, визначає її динаміку.

Теоретико-літературні концепції М.Бахтіна пройняті високою мірою герменевтичної інтенсивності. Особливо суттєвим є їхнє органічне вписування в контекст онтологічної герменевтики. Це увиразнює й своєрідним чином дисциплінує як проблематику, котра піддається осмисленню, так і унікальну своєрідність наукової стилістики. Весь комплекс різноаспектного наповнення робіт ученого визначається специфікою герменевтичної організації. У цьому ж зв’язку можна говорити про особливу глибину та витонченість культури думки вченого. Привнесена із зовнішнього світу неповторність літературно-мистецького філософування, базована на діалогічній співдії з положеннями діалогізму М.Бубера, точніше – їхньому плідному розвитку з виходом у літературознавчу науку та естетику, вона становить собою неповторне оприсутнення герменевтичного чинника, його “дієво-історичну свідомість” (вислів Г.-Г. Гадамера). Однією з найбільш загадкових рис робіт ученого, яка може бути пояснена з допомогою включення в ієрархію герменевтичного структурування, є постійно присутня сучасність (а звідси – й актуальність) [16]. (Принагідно зауважимо, що Д.Лихачов вважав чи не найпершою рисою наукових концептуальних положень їхнє “старіння”. У випадку із М.Бахтіним маємо цілком протилежний ефект). Універсальний характер герменевтики аргументується тим, що вчення про діалогізм само є повсякчасно діалогічним (або ж діалогізуючим, як зазначав у таких випадках мислитель), тобто відкритим до включення у співтворчість з реципієнтом.

Перспективи подальших метадосліджень убачаються в поглибленому з’ясуванні найголовніших аспектів герменевтичної систематики шляхом скрупульозного коментування праць ученого та застосування їхніх результатів як для розвитку безпосередньо теоретико-методологічних моделей, так і для проведення аналітико-інтерпретаційного розгляду окремих художніх систем, що є особливо суттєвим у стосунку до української літератури кінця ХІХ – перших десятиріч ХХ століть, позначеної впливом глибинного внутрішнього діалогізму.

Література:

1. Бахтин М. Из записей 1970-1971 годов // Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 336 – 360.
2. Бахтин М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 361 – 373; 409 – 412.
3. Бахтин М. Слово в романе // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 72 – 233.
4. Бонеецкая Н. М. Бахтин и идеи герменевтики // Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. – Санкт-Петербург: Алетей, 1995. – С. 32 – 42.
5. Боров Ю. Герменевтика. Герменевтическая интерпретация. Герменевтический круг // Боров Ю. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. – М.: Астрель-АСТ, 2003. – С. 94 – 95.
6. Врубель Л. Герменевтика // Література. Теорія. Методологія. / Упор. і наук. ред. Д. Уліцької. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 56 – 113.
7. Гадамер Г.- Г. Між феноменологією та діалектикою. Спроба самокритики // Гадамер Г.- Г. Герменевтика II. Істина і метод: Доповнення. Показки. – К.: Юніверс, 2000. – Т. 2. – С. 7 – 25.
8. Гайдеггер М. Мова // Гайдеггер М. Дорогою до мови. – Л.: Літопис, 2007. – С. 21 – 40.
9. Зубрицька М. Мартін Гайдеггер. Ганс-Георг Гадамер. Поль Рікер // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Л.: Літопис, 2002. – С. 227 – 229; 262 – 263; 286 – 287.
10. Зубрицька М. Теорія діалогізму М. Бахтіна // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Л.: Літопис, 2002. – С. 404 – 405.
11. Ингарден Р. Литературное произведение и его конкретизация // Ингарден Р. Исследования по эстетике. – М.: Иностранная литература, 1962. – С. 72 – 91.
12. Ковалів Ю. Герменевтика. Герменевтичне коло // Літературознавча енциклопедія: У 2 томах. – К.: ВЦ “Академія”, 2007. – Т. 1. – С. 220 – 221.
13. Лановик З. Hermeneutica Sacra. Монографія. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ, 2006. – 587 с.

14. Лановик М. Проблеми художнього перекладу як предмет літературознавчої рефлексії: Автореферат дисертації... доктора філологічних наук. – К., 2006. – 39 с.
15. Мітосек З. Література як діалог // Мітосек З. Теорії літературних досліджень. – Сімферополь: Таврія, 2005. – С. 279 – 306.
16. Мних Р. Герменевтика, герменевтика, герменевтика... // Слово і час. – 2005. – № 4. – С. 50 – 58.
17. Наливайко Д. Вступне слово упорядника // Гадамер Г. – Г. Герменевтика і поетика. – К.: Юніверс, 2001. – С. 5 – 6.
18. Хализев В. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2000. – 398 с.
19. Чаплєєвич Е. Діалогічне мислення Михайла Бахтіна // Література. Теорія. Методологія. / Упор. і наук. ред. Д.Уліцької. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 176 – 197.